Zachodniopomorska kraina w kratę - na szlaku budownictwa ryglowego

Wstęp

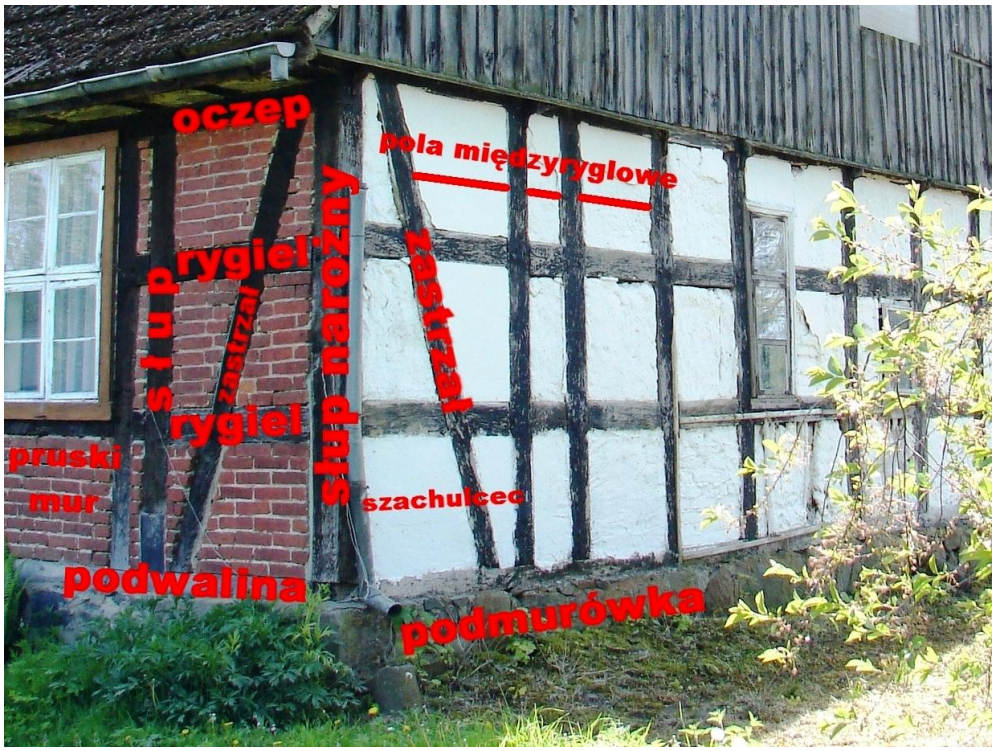
Budownictwo ryglowe stanowi jeden z charakterystycznych elementów w krajobrazie kulturowym Pomorza Zachodniego, jest swoistym wyróżnikiem regionu. W województwie zachodniopomorskim jest przeszło 25% wszystkich zabytków ryglowych (szkieletowych) wpisanych w Polsce do rejestru zabytków. Plastyczna, z reguły czarno-biała, faktura budynków stała się podstawą do wykreowania nazwy „kraina w kratę", szczególnie w odniesieniu do płn.-wschodniej części województwa. Przy opisie tego budownictwa występuje wiele specjalistycznych pojęć. Pomoże je zrozumieć słowniczek umieszczony na końcu tekstu.



1. Rozmieszczenie budynków ryglowych wpisanych do rejestru zabytków, oprac. Waldemar Witek

Termin „kraina w kratę” brzmi baśniowo i zagadkowo, odnosi się zarówno do obszaru, jak również do lokalnej tradycji (swoistego zapisu dziejów kolejnych pokoleń) utrwalonej w różnych formach zabudowy - od chałupy po kościół. Z kolei określenie zabudowa ryglowa ma wiele synonimów, które wynikają z rodzaju konstrukcji i materiału. Występuje tutaj swoisty zamęt terminologiczny w odniesieniu do budynków: szkieletowe, słupowo-ramowe, ryglowe, szachulcowe, mur pruski.

W sensie formalnym ten typ budownictwa odnosi się do konstrukcji szkieletowej (drewnianej), z dwoma podstawowymi rodzajami wypełnienia: gliną z różnymi dodatkami i o różnych formach (czyli szachulec), cegłą ceramiczną - wypalaną (mur pruski). Podstawę konstrukcyjną ścian stanowi szkielet z drewna dębowego lub sosnowego, złożony z rytmicznie rozmieszczonych słupów, osadzonych dołem w belkach podwalinowych, górą spiętych belkami oczepowymi, połączonych jednym lub kilkoma poziomami rygli (krótkich belek), z przynarożnymi wzmocnieniami w formie ukośnych lub krzyżujących się zastrzałów. Z reguły pola międzyryglowe są tynkowane i bielone, przez co skontrastowane z naturalnym (lub czernionym) odcieniem drewnianego szkieletu.



2. Elementy konstrukcji ściany ryglowej, oprac. Waldemar Witek

Konstrukcja ryglowa miała wiele zalet w stosunku do budownictwa drewnianego (zrębowego). Umożliwiała swobodną rozbudowę i naprawę, pozwalała umieszczać w ścianach większą ilość okien, a także zapewniała odpowiednie warunki termiczne. Budynki ryglowe z reguły zużywały około 1/3 budulca drewnianego, a resztę stanowiły materiały

dostępne „w zasięgu ręki”, tj. na polu (glina, słoma, torf), w lesie (drewno, igliwie), nad jeziorem lub stawem (trzcina). Można powiedzieć, że było to budownictwo tanie, wznoszone przez miejscowych rzemieślników, w oparciu o stosunkowo proste i sprawdzone konstrukcje, adekwatne do lokalnych warunków klimatycznych, a z dzisiejszej perspektywy także budownictwo ekologiczne – naturalne.

Geneza budownictwa ryglowego wiąże się – przede wszystkim – z koniecznością oszczędności drewna - jako podstawowego materiału budowlanego. Wzrost jego ceny oraz królewskie zarządzenia administracyjne (zawłaszcza XVIII-wieczne) determinowały zasady budowania i pozyskiwania drewna. Technika szkieletowa (ryglowa) dowodzi także wpływów niemieckich, przy czym koloniści przynosili raczej określone idee kulturowe z zakresu budownictwa niż gotowe wzorce, które w konfrontacji z elementami rodzimymi, doprowadziły do wykształcenia form pośrednich.

Datowanie konstrukcji szkieletowych opiera się głównie na analizie porównawczej rodzaju i sposobu obróbki budulca, techniki ciesielskiej, kompozycji drewnianego szkieletu oraz zastosowanego wypełnienia. Starsze budynki mają z reguły budulec drewniany z dębiny, belki są o dużych przekrojach i nieregularnej obróbce („od topora”), szkielet ścian charakteryzuje się szerokim rozstawem słupów z krótkimi zastrzałami (lub bez), zaś wypełnienie pól międzyryglowych stanowi glina (szachulec). Swoistym „paszportem” budynków ryglowych są inskrypcje, potwierdzające datowanie obiektu (czas budowy lub przebudowy oraz nazwiska właścicieli i budowniczych), umieszczane na belkach - głównie nad wejściami frontowymi, w szczytach ścian i na więźbie dachowej.

W konstrukcji ryglowej wznoszono różne kategorie budynków, od prostych form obiektów chłopskich (np. chałupy, stodoły), po obiekty reprezentacyjne czy użyteczności publicznej (np. dwory – pałace, kościoły, ratusze). W większości regionów Polski wiejska (ludowa) architektura jest prezentowana w muzach na wolnym powietrzu (skansenach). Niestety w województwie zachodniopomorskim nie ma - mimo kilku projektów - muzeum etnograficznego „z prawdziwego zdarzenia”. Niewielka ekspozycja znajduje się Muzeum w Koszalinie i dotyczy dwóch zagród ryglowych: rybackiej – translokowanej ze wsi Dąbki oraz zrekonstruowanej zagrody chłopskiej w Jamnie. Z drugiej strony, zachowane in situ historyczne obiekty ryglowe, zachowują również kontekst kulturowo-przestrzenny, przez co stanowią autentyczne dziedzictwo miejsca i regionu. W województwie zachodniopomorskim można - w różnych miejscach - doświadczyć spotkania z architekturą ryglową, która charakteryzuje się bogactwem form i typów zabudowy, będących wynikiem różnorodności krajobrazu, typu gospodarki, kultury oraz burzliwych dziejów historyczno-politycznych.

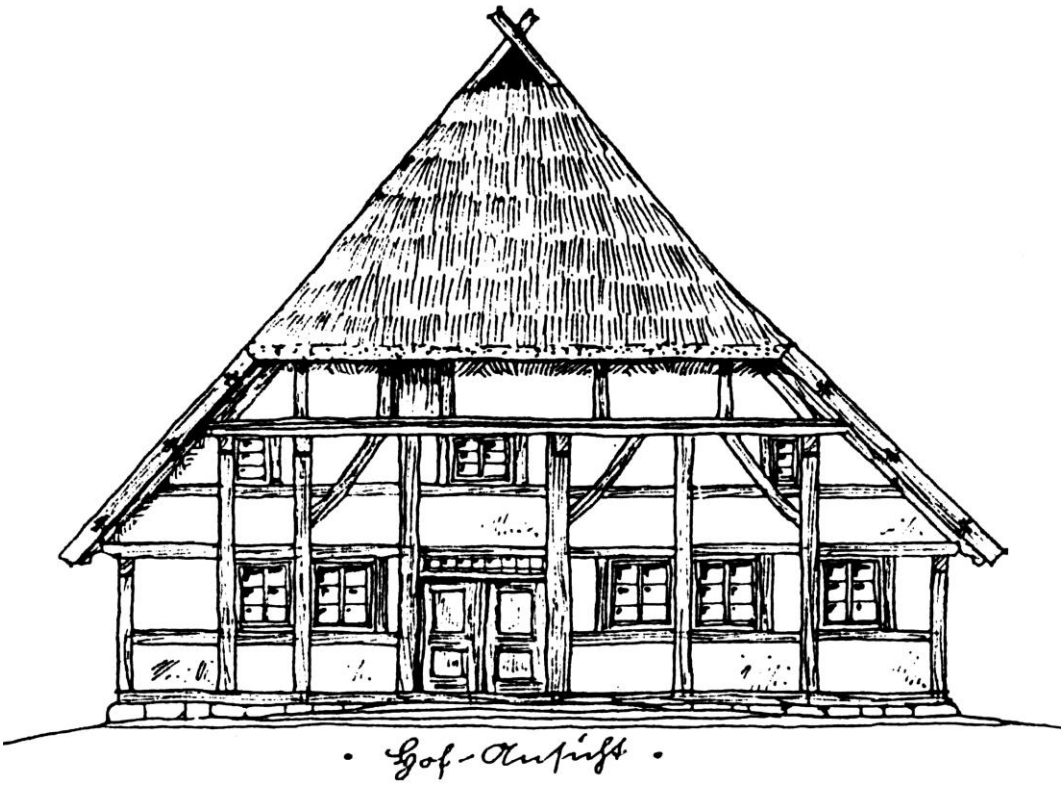
Niniejszy artykuł jest zaproszeniem do podróży śladem architektury ryglowej, w odniesieniu do kilku kategorii i funkcji budynków: chłopskie (zagrodowe), sakralne, dworskie i użyteczności publicznej

Zabudowa zagrodowa

Zagroda wiejska jest podstawową jednostką architektoniczno-przestrzenną, nadającą wsi określony charakter. Ta współzależność ulegała na przestrzeni dziejów licznym przeobrażeniom, co wynikało z uwarunkowań etnicznych, własnościowych, gospodarczych czy losowych (wojny, pożary, itp.). Rozplanowanie zagrody, a także komponenty zabudowy były ściśle powiązane z wielkością areału ziemskiego oraz zajęciami miejscowej ludności.

Archaiczną i obecnie unikatową formą są zagrody typu saskiego, gdzie pierwotnie wąskofrontowe budynki, łączyły pod wspólnym dachem część mieszkalną i inwentarską, z wysoką sienią. Dom typu dolnosaskiego wykształcił się w XV-XVI wieku, jako rezultat uprzywilejowanej sytuacji społecznej i gospodarczej chłopa saskiego. Forma trójnawowego domu halowego wiązała się z gospodarką hodowlaną, która zdeterminowana była przez obiektywne warunki geograficzne. Na Pomorzu Zachodnim dom typu saskiego został rozpowszechniony od połowy XVII wieku przez osadników z Fryzji, Saksonii, Meklemburgii, których sprowadzano do zasiedlania opustoszałych wsi – szczególnie po wojnie trzydziestoletniej. Chałupa typu saskiego nie utrzymała się w swej pierwotnej postaci, lecz została wkomponowana w istniejące już zagrody wielobudynkowe.

Reliktem budownictwa saskiego jest zabytkowa **chałupa nr 26 w Krupach** (pow. sławieński), która wyznacza granicę wschodniego zasięgu występowania tego typu obiektów na Pomorzu Zachodnim. Budynek został wzniesiony w 1 ćwierci XVIII wieku (być może w 1717 roku), przebudowany 1806 roku (w owym czasie działała tutaj karczma) oraz na przełomie XIX/XX wieku. Chałupa jest o wyraźnie mniejszej skali w stosunku do klasycznych domów saskich, założona na planie o wymiarach około 16 x 13 m i wysokości około 9,5 m. Pierwotnie była bezkominowa, z przelotową i wysoką sienią, paleniskiem otwartym, nakryta dymnikowym, wysokim dachem naczółkowym. W trakcie kolejnych przebudów zmieniono, m.in.: system ogniowy (z komorą dymową, a następnie kominami), rozplanowanie wnętrza (w tym wprowadzono nowe pomieszczenia mieszkalne na parterze i poddaszu), a także wymieniono wypełnienie pól międzyryglowych. Po 1945 roku budynek był kilkakrotnie remontowany w zakresie tymczasowego zabezpieczenia (i wymiany) pokrycia dachowego oraz wzmocnienia ścian obwodowych.



3. Krupy – Widok chałupy w Krupach po przebudowie w 1806 r., źródło: E. Goehrtz, Das Bauernhaus im Regierungsbezirk Köslin, Stuttgart 1931

Chałupa typu saskiego odpowiadała również rybakom, zarówno organizacją wnętrza, jak i formą wysokiego (czterospadowego) dachu, który chronił przed trudnymi warunkami atmosferycznymi. Ten typ budownictwa przetrwał we wsiach rybackich do czasów II wojny światowej, tworząc całościowo zachowane enklawy (np. Kępa, Mrzeżyno, Niechorze). Na tak długie zachowanie się tego typu budownictwa – i to w stosunkowo „czystej" formie – istotny wpływ miały określone warunki naturalne, które z jednej strony utrudniały dostęp do wsi, a z drugiej pozwalały na zachowanie pełnej naturalności i swobody w sposobie budowania.
Jedyną pozostałością tego typu zabudowy jest remontowana (od kilku lat) chałupa w **Mrzeżynie, przy ul. Zabytkowej 4**. Geneza tego obiektu sięga końca XVIII wieku, z licznymi przebudowami w połowie XIX i l. 20. XX wieku. Obecnie budynek jest po kompleksowym remoncie i adaptacji na restaurację („Chata Rybaka"), pozbawiony autentycznej substancji budowlanej.

Charakterystycznym typem zabudowy zagrodowej w pasie nadmorskich powiatów są XIX-wieczne, **czworoboczne zagrody zamknięte** pełnorolnych chłopów, związane z gospodarką zbożowo-hodowlaną. Cechują się powtarzalnymi układami kompozycyjnymi oraz strukturą zabudowy złożoną z: budynku bramnego - na froncie, wielofunkcyjnych budynków inwentarskich – po bokach podwórza i chałupy – lokowanej głębi siedliska.



4. Mrzeżyno, ul. Zabytkowa 4 - chałupa rybacka 2019 r.; fot. Bogdan JS, źródło: https://fotopolska.eu/2497065,mrzezyno-ul-zabytkowa-chata-rybaka,zdjecie.html?o=b463206 (CC-BY 4.0)

Wnętrze podwórza było wybrukowane z centralnie umieszczonym gnojownikiem. Przy chałupie z reguły znajdowała się studnia. W skład zabudowy podwórza wchodziły jeszcze budynki małej architektury, np. magazyn, kurnik, szopy, ustęp oraz piekarnik – w ogrodzie / sadzie. Liczne przykłady czworobocznych zagród zamkniętych zachowały się w powiecie sławieńskim (np. Cisowo, Krupy, Słowino, Stary Jarosław), koszalińskim (np. Bielkowo, Dąbrowa, Jamno) i gryfickim (np. Gosław, Niechorze, Trzebusz).

Na szczególną uwagę zasługuje ryglowa **zagroda 66 w Gosławiu** (pow. gryficki) z połowy XIX wieku. Pierwotnie była to zagroda czterobudynkowa (chałupa, owczarnia-stajnia, budynek inwentarski, budynek bramny), należąca do bogatego chłopa (Tiegs) zajmującego się, m.in. hodowlą koni. Po 1945 roku zasiedlona (i podzielona) przez dwie rodziny, co skutkowało brakiem remontów, częściową degradacją obiektów i wyburzeniem jednego budynku inwentarskiego. Po scaleniu gospodarstwa nowy właściciel przystąpił do remontów poszczególnych budynków pod nadzorem konserwatora zabytków (od 1997 r. zagroda jest wpisana do rejestru zabytków). Nowa zabudowa na podwórzu (wiata i garaż), a także przyległy do zagrody przystanek autobusowy zostały wykonane również w konstrukcji ryglowej, przez co utrwalony został historyczny przekaz tradycyjnych technik budowlanych. Zagroda łączy w sobie kilka funkcji. Jest przede wszystkim siedliskiem dużego gospodarstwa

rolnego, o pełnym programie użytkowym, z dodatkową funkcją agroturystyczną. W zagrodzie okazjonalnie prowadzone są działań edukacyjne z zakresu historii kultury rolnej i tradycji budowlanych, a także odbywają się tradycyjne żniwa, pod tematem przewodnim „od ziarenka do bochenka”.



5. Gosław – zagroda nr 66, fot. Waldemar Witek, 2017, (CC-BY 4.0)



6. Gosław – chałupa nr 66, fot. Waldemar Witek, 2017, (CC-BY 4.0)

Oryginalna struktura zabudowy gospodarczej (z kon. XVIII i poł. XIX w.) zachowana jest w zagrodzie w **Niechorzu, przy ul. Ludnej 2.** Ryglowe budynki gospodarcze rozlokowane zostały w formie litery „U”, zespolone przyległymi do siebie dachami czterospadowymi. Szkielety konstrukcyjne ścian wypełnione są cegłą ceramiczną, a przy wrotach frontowych znajduje się furta, zwieńczona snycerską dekoracją. W tej nadmorskiej miejscowości, zdominowanej przez współczesną zabudowę „pensjonatową”, ryglowa zagroda

jest jedną z atrakcji turystycznych oraz przykładem dziedzictwa tradycji budowlanej, zwłaszcza w obliczu utworzonego w Niechorzu skansenu, z replikami domów ryglowych.



7. Niechorze, ul. Ludna 2 – zagroda czworoboczna, fot. Waldemar Witek, 2012, (CC-BY 4.0)

Największą grupę stanowią trzybudynkowe zagrody chłopskie, o zróżnicowanej kompozycji zabudowy oraz miejscu posadowienia i skali chałupy. W ramach zagrody w **Słowinie nr 75/76** (pow. sławieński) wyróżnia się XIX-wieczna chałupa, która poddana została kompleksowym pracom remontowo-konserwatorskim, z dużym poszanowaniem elementów historycznego wyposażenia i wystroju. Nowi (napływowi) właściciele zadbali o zachowania pierwotnej konstrukcji i glinianego wypełnienia ścian ryglowych oraz organizacji wnętrza z odsłoniętym szkieletem i belkami stropowymi. Dawny budynek inwentarsko-bramny został adaptowany na cele pracowni artystycznej i mieszkalne, z wyeksponowaniem pierwotnej konstrukcji.



8. Słowino, chałupa nr 75/76, fot. Waldemar Witek, 2012, (CC-BY 4.0)

Swoistą specyfikę regionalną reprezentuje zabudowa chłopska w powiecie pyrzyckim. Są to wąskofrontowe domy typu pyrzyckiego - charakterystyczne głównie dla żyznych terenów Niziny Szczecińskiej (czarnoziemy pyrzyckie). Budynki łączą pod jednym dachem funkcję mieszkalną z gospodarczą, ale w odróżnieniu od domów saskich pomieszczenia gospodarcze zlokalizowane były w tylnej części obiektu). Chałupy posadowione są na foncie siedliska, szczytem do głównej drogi wiejskiej. Czytelne od zewnątrz kratownice konstrukcji szkieletowej domów waloryzowały w sposób szczególny pierzeje zabudowy. Do czasów współczesnych zachował się zespół dwóch, zabytkowych chałup **w Nieborowie (nr 33 i 34)**, wzniesionych w 1828 i 1829 roku,



9. Nieborowo, chałupy nr 33 i 34, fot. Waldemar Witek, 2006, (CC-BY 4.0)

Na trasie podróży szlakiem architektury ryglowej warto zapoznać się z historią miejsca i dalszych losów chałupy z 1836 roku w Mściach przy ul. Bałtyckiej 2 (pow. koszaliński), pełniącej pierwotnie również funkcję karczmy. Dzięki staraniom nowego (prywatnego) właściciela dom został wpisany do rejestru zabytków, zinwentaryzowany i przygotowany do translokacji. W 2010 roku chałupę przeniesiono do wsi **Policko (nr 7)**, oddalonej około 20 kilometrów od Mścic. Podczas odbudowy wykorzystano wszystkie elementy konstrukcyjne oraz wypełnienia ścian i stropów, przy użyciu tradycyjnych technik i materiałów budowlanych. Dla zapewnienia odpowiedniej statyki budynku zastosowano dodatkową konstrukcję nośną, na której osadzono historyczny szkielet ryglowy, zachowując około 85% pierwotnego materiału. Na pokrycie dachu użyto dachówkę rozbiórkową, a stolarkę okienna i drzwiową zrekonstruowano. Obecnie chałupa pełni funkcję użytkowe w ramach założenia dworsko-parkowego „Cichy Dwór”.



10. Policko nr 7, chałupa translokowana ze wsi Mścice, fot. Waldemar Witek, 2010, (CC-BY 4.0)

Przykładem rekonstrukcji ryglowej zabudowy chłopskiej jest zagroda w **Koszalinie, ul. Jamneńska 24**, stanowiąca obecnie Dział Etnografii Muzeum w Koszalinie, z ekspozycją dotyczącą sztuki ludowej kultury jamieńskiej. Zagroda została zrekonstruowana w 2019 roku, na podstawie przekazów źródłowych dotyczących inwentaryzacji XIX-wiecznego gospodarstwa kmiecego.



11. Koszalin, ul. Jamneńska 24, zagroda muzealna (zrekonstruowana), fot. Waldemar Witek, 2019, (CC-BY 4.0)

Ryglowa zabudowa rybacka, związana historycznie z jeziorami przymorskimi i Zalewem Szczecińskim, uległa praktycznie całkowitemu zatarciu. Reliktami tej zabudowy są dwie chałupy w Dąbkach (pow. sławieński): ulica **Sztormowa 4** (d. nr 33) oraz nr 22 – translokowana (z budynkiem inwentarskim) do Muzeum w **Koszalinie, ul. Młyńska 37-39.** Obie chałupy pochodzą z połowy XIX wieku, wyróżniają się formami architektonicznymi, z

naczółkowymi dachami dymnikowymi krytymi trzciną; pierwotnie wzniesione jako bezkominowe, z komorami dymowymi na poddaszu. Chałupa przy ul. Sztormowej została znacznie przebudowana, a obecne ściany są imitacją konstrukcji ryglowej. W 1983 roku Muzeum w Koszalinie zakupiło i przeniosło na posesję muzealną w Koszalinie zagrodę trzybudynkową (odbudowano chałupę i chlewik), która przez następne lata służyła ekspozycji: „Wyspa kulturowa. Wieś Jamno pod Koszalinem".



12. Koszalin, ul. Młyńska 37-39 – chałupa rybacka z Dąbek, fot. Waldemar Witek, 2019, (CC-BY 4.0)

Architektura sakralna

Na obszarze województwa zachodniopomorskiego jest około 100 wiejskich, zabytkowych kościołów ryglowych, które stanowią najcenniejszy i najlepiej zachowany przykład zabytkowego budownictwa drewnianego na Pomorzu Zachodnim. W większości są to najstarsze elementy zabudowy wsi, a także dominanty układów przestrzennych, które waloryzują historyczny krajobraz kulturowy. Kościoły są zróżnicowane pod względem ukształtowania formy architektonicznej i rozwiązań konstrukcyjnych, odzwierciedlają kunszt ówczesnych projektantów i budowniczych oraz stanowią świadectwo ciągłości lokalnej tradycji budowlanej. Świątynie utrzymały - mimo zmiany obrządku religijnego – historyczną dyspozycję wnętrza, z licznie zachowanymi elementami wyposażenia - w tym o wysokich wartościach artystycznych. Obiekty pełnią pierwotną (sakralną) funkcję, są stosunkowo

dobrze zachowane, ale wymagają - z uwagi na specyfikę ustroju budowlanego - stałej troski konserwatorskiej.

Najstarszym kościołem wzniesionym w technice ryglowej jest świątynia w **Krupach** (pow. sławieński) wybudowana około 1400 roku. Budowę kościoła rozpoczęto od wzniesienia ceglanej wieży i prawdopodobnie zamierzano wybudować murowaną nawę. Zamiast tego do kościoła dobudowano szkieletowy korpus, z wielobocznym zamknięciem od wschodu, nakryty wysokim dachem dwuspadowym. Jest to niezwykle interesujący obiekt, nie utożsamiany powszechnie z zabytkiem ryglowym, ponieważ został obmurowany, a tym samym ukryty pod XVI-wiecznym „kostiumem" późnogotyckich ścian ceglanych. Mamy tu do czynienia z unikatowym kościołem, niemającym analogii, tak na terenie Polski jak i Niemiec, gdzie najstarsze (zachowane) świątynie ryglowe są datowane na początek XVI wieku. Oprócz historycznej konstrukcji ryglowej, z odsłoniętym od wnętrza szkieletem zachowała się oryginalna, XV-wieczna więźba dachowa typu storczykowego. Na uwagę zasługują ozdobnie opracowane zastarzały, które mają formy maswerków, a także elementy zabytkowego wyposażenia.



13. Krupy, kościół - XIV-wieczna nawa ryglowa, fot. Waldemar Witek, 2013, (CC-BY 4.0)

Na marginesie należy zaznaczyć, że wieś Krupy posiada dwa, najstarsze - w swoich kategoriach - zabytki architektury ryglowej. Może to być asumpt do budowania marki regionu i promocji turystycznej.

Jednym z najcenniejszych obiektów, pod względem konstrukcji i oryginalnego (renesansowo-barokowego) wystroju wnętrza jest kościół w **Dzisnej** (pow. goleniowski), wzniesiony w końcu XVI wieku, jako fundacja rodziny von Köller – ówczesnych właścicieli wsi. W końcu XVII wieku dobudowano od wschodu trójboczne prezbiterium, a przy ścianie zachodniej drewnianą wieżę - dzwonnicę. W XVII wieku wnętrze otrzymało bogate wyposażenie (m.in. polichromowany strop, ołtarz, emporę ławy kolatorskie), fundowane przez różnych zleceniodawców. W latach 20. XX wieku kościół był zaniedbany, w złym stanie technicznym i postulowano jego rozbiórkę. W 1928 roku wykonano prace ciesielskie i murarskie, a w 1936 roku renowację polichromii stropu. Podobnie po 1945 roku, w wyniku zmiany funkcji na magazyn i owczarnię oraz braku użytkownika, kościół został mocno zdewastowany i osłabiony pod względem konstrukcyjnym. Prace budowlano-konserwatorskie przeprowadzono w roku 1966 (zabezpieczenie konstrukcji i elementów wyposażenia), w latach 1978-1981 (remont ścian, więźby dachowej i budowa dzwonnicy) i w latach 2000 – 2003 (konserwacja polichromii i wyposażenia). Powojenna historia kościoła jest pewnego rodzaju odzwierciedleniem oswajania i doceniania zastanego dziedzictwa kulturowego, a także zaangażowania i determinację w zakresie realizacji prac konserwatorsko-restauratorskich.



14. Dzisna, kościół salowy – wzniesiony w XVI i XVII w., fot. Waldemar Witek, 2010, (CC-BY 4.0)

Kościół rozplanowany jest na rzucie prostokąta, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium oraz wieżą przy szczycie zachodnim; wejścia umieszczone są w ścianie

południowej i – nietypowo – we wschodniej. Ściany obwodowe zostały wzniesione w konstrukcji ryglowej, pierwotnie z wypełnieniem strychułowym (pozostały gniazda w belkach), a obecnie wypełnione cegłą ceramiczną; pola międzyryglowe są tynkowane na gładko i pobielone. Drewniany szkielet tworzy regularną, odsłonięta z zewnątrz i od wewnątrz kompozycję, o szeroko rozstawionych słupach, połączonych dwoma poziomami rygli; całość stężona jest w ścianach długich dwupolowymi (nieregularnymi) zastrzałami, we wschodnim narożniku nawy krótkimi mieczami, a w obrębie prezbiterium długimi zastrzałami, typowymi dla XVIII-wiecznych konstrukcji.

Równie interesujący, pod względem formy i konstrukcji jest kościół w **Ciećmierzu** (pow. gryficki), wzniesiony w 1604 roku. Pierwotnie była to prosta świątynia salowa, bez przybudówek, czy dzwonnicy. Obiekt miał rangę kaplicy, wchodzącej w skład parafii w Cerkwicy, a fundatorem był magistrat miasta Trzebiatowa. W 2 połowie XVII wieku kościół uposażono w gotycki tryptyk (z ok. 1400 r.) i krucyfiks na łuku tęczowym, które przeniesiono z Cerkwicy lub Kamienia Pomorskiego. W 1768 roku zainstalowano dzwon w szczycie zachodnim, który został osłonięty daszkiem – nadwieszką. W 1798 roku dostawiono do ściany południowej przybudówkę, która pełniła funkcję przedsionka i zakrystii. W owym czasie wnętrze kościoła zostało bogato przyozdobione; m.in. wystrój malarski otrzymała ambona, balustrada empory i ławki. W latach 30. XX wieku przeprowadzono remont świątyni, w trakcie którego przeniesiono przybudówkę na ścianę zachodnią, wymieniono skorodowaną podwalinę, odnowiono elewacje oraz przemalowano wnętrze.

Obiekt charakteryzuje się oryginalną konstrukcją ryglową, o pierwotnej kompozycji drewnianego szkieletu oraz autentycznym (w większości) budulcem. Szkielet ścian długich nawy składa się z 13, regularnie rozmieszczonych słupów, osadzonych dołem w podwalinie, połączonych górą oczepami i spiętych trzema poziomami rygli. Ściany szczytowe mają ramy dwupoziomowe, złożone z 9 słupów, przedzielone w połowie długą belką, spięte w połowie regularnie rozmieszczonymi ryglami. Jedynym elementem stabilizującym szkielet są przynarożne (podokapowe), krótkie miecze, łączące słupy z oczepami. Do budowy użyto drewna dębowego, o ręcznej („od topora”) obróbce, a wszystkie elementy są połączone złączami ciesielskimi i kołkowane. Wypełnienie pól międzyryglowych stanowi cegła ceramiczna, licowana z krawędzią drewnianego szkieletu, od zewnątrz.

Na uwagę zasługuje ekspozycja ryglowej świątyni w obrębie owalnicowego układu przestrzennego.



15. Ciećmierz, kościół salowy – wzniesiony w XVII w., fot. Waldemar Witek, 2021, (CC-BY 4.0)

Niezwykle interesująco prezentują się kościoły w powiecie koszalińskim, które zachowały oryginalne formy architektoniczne, wystrój elewacji oraz elementy wystroju wnętrza w duchu lufowego baroku. Kościół w **Wielinie** (gm. Polanów) został wzniesiony w 1698 roku, o czym świadczą dwie tablice inskrypcyjne oraz typ ryglowej konstrukcji ścian. Fundatorem ewangelickiej świątyni była rodzina von Natzmer, która od pierwszej połowy XVII wieku była właścicielem wsi. Na przełomie XVII/XVIII wieku kościół został uposażony w ołtarz, ambonę i lożę kolatorską – wykonane w duchu „ludowego baroku". W 1914 roku świątynia została odrestaurowana, a datę remontu umieszczono na chorągiewce hełmu wieży; podobnie jak datę remontu w 1999 roku. Po II wojnie światowej kościół był kilkakrotnie remontowany i konserwowany: m.in. wzmocniono konstrukcję ryglowych ścian i dachu, wymieniono pokrycie oraz odrestaurowano zabytkowe wyposażenie.

Kościół wieliński stanowi przykład niewielkiego, salowego kościoła wiejskiego, założonego na planie prostokąta z trójbocznie zamkniętym prezbiterium, krytego dachem gontowym oraz z wieżą wyprowadzoną w zachodniej części korpusu i zwieńczoną ostrosłupowym hełmem. Ryglowa konstrukcja ścian oparta jest na regularnej kompozycji drewnianego szkieletu (bez zastrzałów, czy mieczy), z trzema poziomami rygli oraz ceglanym wypełnieniem i tynkowanymi fachami. Wnętrze zachowało pierwotne rozplanowanie, opięte od wschodu lożą kolatorską (na spiralnych słupach), z centralnie umieszczonym ołtarzem, a od zachodu emporą organową osadzoną na dwóch słupach.



16. Wielin, kościół - wnętrze z wystrojem w stylu ludowego baroku, fot. Waldemar Witek, 2013, (CC-BY 4.0)

W tej grupie niezwykle interesująco prezentuje się kościół w **Garbnie** (gm. Polanów), wzniesiony w 1769 roku i przebudowany (przedłużony) w 1790 roku. Fundatorem kościoła i wyposażenia była rodzina von Glasenapp, właściciele wsi do 1778 roku. Na początku lat 80. XX wieku obiekt był w tak złym stanie technicznym, że wystąpiono o skreślenie z rejestru zabytków i rozbiórkę. W latach 1984-1988 remont kapitalny, z kompleksową rewaloryzacją. Ryglowy szkielet otrzymał strychułowe (gliniane) wypełnienie, a dach został pokryty trzciną. Jest to jedyny na Pomorzu Środkowym obiekt o takim wypełnieniu ścian i pokryciu dachu

W sensie formalnym jest to kościół salowy, z trójbocznie zamkniętą częścią prezbiterialną, nakryty wysokim dachem wielopołaciowym z niewielką wieżą wyprowadzoną w zachodniej części nawy i zwieńczoną daszkiem kopertowym. Na uwagę zasługuje zróżnicowana kompozycja (rysunek) drewnianego szkieletu, wyraźnie wskazująca na dwufazowość tego obiektu. Część wschodnia charakteryzuje się większymi przekrojami belek, z zagęszczonym układ słupów oraz regularnym układem (w dwóch poziomach) rygli w częściach bez okien i brakiem mieczy, czy zastrzałów. Część zachodnia (młodsza) ma regularną kompozycję drewnianej ramy, złożoną z belek o mniejszych przekrojach, z wysoko osadzonymi, dwoma poziomami rygli oraz trzyszczytowymi (długimi) zastrzałami.



17. Garbno, XVIII-wieczny kościół, po rekonstrukcji, fot. Waldemar Witek, 2013, (CC-BY 4.0)

Architektura dworska

Unikatowym przykładem barokowego założenia rezydencjonalnego na Pomorzu Zachodnim jest ryglowy zespół dworski (wraz z parkiem) w **Świerznie.** Zachowany obecnie zespół budynków podworskich w Świerznie został wzniesiony w latach 1718 – 1730, za czasów Bogusława Bodo von Flemminga z linii mierzęcińskiej. W ramach inwestycji zrealizowano: oficyny mieszkalne, salę balową, budynek oficjalistów i stajnię; bez nowego dworu - pałacu. Około połowy XVIII wieku dostawiono budynek bramny (z wyjazdem w stronę kościoła) oraz dobudowano dwie obory. W 1764 roku rozebrano ostatecznie „stary dwór", a na tym miejscu ustawiono w końcu XVIII wieku dwa gołębniki.

Założenie dworskie oparte jest na planie *„entre cour et jardin" (*między dziedzińcem a ogrodem - wzorowanym na układach francuskich), tj. wzdłuż trzech boków dziedzińca, o wymiarach ok. 45 x 50 m, w formie podkowy otwartej od północy. Budynki zespołu utrzymane są w skromnych formach barokowych, nawiązujących do miejscowej tradycji budownictwa ryglowego. Wzniesione zostały na planie wydłużonych prostokątów (dwór i dawna stajnia z ryzalitami pośrodku elewacji), a oba gołębniki na rzucie ośmioboków. Wszystkie cztery budynki w obrębie dziedzińca są parterowe, nakryte dachami mansardowymi z naczółkami, południowe budynki gospodarcze mają dachy dwuspadowe, a dwukondygnacyjne gołębniki zwieńczono ostrosłupowymi hełmami. Elewacje

poszczególnych budynków rozwiązane zostały z zachowaniem symetrii. Fasada dworu jest dziewięcioosiowa, akcentowana pośrodku trójosiowym i piętrowym ryzalitem, opiętym wieżyczkami. Symetrię frontowych elewacji oficyn podkreślają szerokie facjatki zwieńczone trójkątnymi szczytami.



18. Świerzno, XVIII-wieczny zespół dworski, fot. Waldemar Witek, 2016, (CC-BY 4.0)

Niezwykle interesująco wygląda historia, a zwłaszcza proces ratowania ryglowego dworu w **Niepołcku,** który został przywrócony „do życia" dzięki determinacji Stowarzyszenia na Rzecz Ochrony Dziedzictwa „Młyna Papiernia". Dwór został wzniesiony w latach 1707-1711, za czasów rodziny von Waldow i stanowi obecnie najstarszą, zachowaną na Pomorzu Zachodnim, ryglową rezydencję. W przyziemiu i piwnicy znajdują się relikty wcześniejszego obiektu, prawdopodobnie związanego ze średniowieczną fundacją cysterek pełczyckich. Na przestrzeni około 300 lat wielokrotnie zmieniali się właściciele dworu (i majątku), którzy prowadzili, bądź planowali prace remontowe i modernizacyjne. Niezniszczony w czasie drugiej wojny światowej dwór został zasiedlony przez pięć rodzin. Opuszczony w latach 70. XX wieku, nieużytkowany i nieremontowany popadł w ruinę, która groziła całkowitym unicestwieniem. W 2003 roku dwór wpisano do rejestru zabytków, w 2009 roku zakupiło go Stowarzyszenie na Rzecz Ochrony Dziedzictwa „Młyn Papiernia". Od 2012 roku rozpoczęto prace budowlano-konserwatorskie, które kontynuowane przez następne lata przyczyniły się do pełnej rewaloryzacji obiektu.



19. Niepłocko, dwór z pocz. XVIII w. - po rewaloryzacji, fot. Waldemar Witek, 2019, (CC-BY 4.0)

Jest to okazały budynek, wzniesiony na planie prostokąta (o wymiarach ok. 28 x 14 m), dwukondygnacyjny, częściowo podpiwniczony, nakryty dachem mansardowym z naczółkami oraz o dwutraktowym układzie wnętrza, z dwudzielnym westybulem w osi wejścia frontowego. Powyższe cechy formalne są typowe dla XVIII-wiecznych, rodzimych (pomorskich) form architektonicznych. Kompozycja elewacji oparta jest na specyfice ryglowych ścian obwodowych, gdzie rytm otworów (podziałów osiowych) wyznaczają – na obu kondygnacjach - elementy szkieletu konstrukcyjnego. Pierwotnie wypełnienie ścian ryglowych stanowiły strychuły wylepione gliną, z czasem częściowo zastąpione cegłą, a obecnie – w trakcie rewaloryzacji – przywracane jest gliniane wypełnienie, tak strychułowe, jak z cegły niewypalanej. Na uwagę zasługują wewnętrzne ściany ryglowe, w których materiał drewniany pochodzi od połowy XVII do drugiej połowy XVIII wieku, co wskazuje na liczne przebudowy w obrębie wnętrza, jak również wykorzystanie budulca z wcześniejszego obiektu. Dopełnieniem autentyczności tego obiektu jest oryginalna więźba dachowa o zdwojonej konstrukcji krokwiowo-jętkowej, z podwójnymi podporami stolcowymi (dolne leżące), stabilizowana rozporami, długimi zastrzałami i mieczami.

Architektura użyteczności publicznej

Unikatowym przykładem miejskiej (utylitarnej) architektury ryglowej jest ratusz w **Nowym Warpnie**, wzniesiony w 1697 roku, na miejscu wcześniejszego (gotyckiego) ratusza, spalonego w 1692 roku. W latach 1885 i 1894 dokonano remontu wnętrza oraz elewacji, zaś

na początku XX wieku dobudowano od wschodu ryglową remizę strażacką, która była skomunikowana z ratuszem. Po 1945 roku w budynku mieściła się siedziba Miejskiej Rady Narodowej; od 1948 r. obiekt był nieużytkowany przez 10 lat z powodu złego stanu technicznego. Po remoncie w latach 60. XX wieku ponownie pełni funkcje siedziby władz samorządu gminnego. W 2011 roku ratusz został poddany kompleksowym pracom remontowo-konserwatorskim.



20. Nowe Warpno, Plac Zwycięstwa 1, XVII-wieczny ratusz po rewaloryzacji, fot. Waldemar Witek, 2026, (CC-BY 4.0)

Forma architektoniczna, ukształtowanie bryły ze szczytową wieżą oraz kompozycja drewnianego szkieletu nawiązują do barokowych budowli sakralnych. Budynek wzniesiono na planie prostokąta o wymiarach 17,7 x 8,8 m, na średniowiecznych fundamentach. W szczycie płn.-zachodnim wyprowadzona jest (częściowo z obrysu budynku) wieża na planie kwadratu. Do ściany płn.-wschodniej przylega XX-wieczna remiza, pełniąca obecnie funkcje

biurowe. Jest to budynek dwukondygnacjowy, podpiwniczony, nakryty dachem dwuspadowym. Czterokondygnacjowa wieża zwieńczona jest barokowym hełmem, z ośmioboczną latarnią oraz wysoką iglicą. Wszystkie ściany obwodowe (z wyjątkiem remizy) mają konstrukcję ryglową, z ceglanym i tynkowanym wypełnieniem. Drewniany szkielet konstrukcyjny wykonano z drewna dębowego, tworzy regularną (dwupoziomową) kratownicę, złożoną z rytmicznie rozmieszczonych słupów, osadzonych dołem w podwalinach, połączonych dwoma poziomami rygli i spiętych od góry oczepami. Pośrodku szczytu wschodniego znajdują się częściowo krzyżujące się zastrzały (w kształcie litery V), a w szczycie zachodnim ukośne zastrzały umieszczone są w kwaterach przynarożnych (na dolnej kondygnacji). Szkielet ściany frontowej i ściany wieży pozbawione zostały dodatkowych elementów stabilizujących.

W panoramie **Darłowa**, przy moście na rzece Wieprzy (w sąsiedztwie zamku) wyróżnia się XVIII-wieczny zajazd. Powstanie tego budynku wiąże się ze wzrostem znaczenia traktu omijającego rynek staromiejski oraz systematycznym zabudowywaniem przedmieść Darłowa. W sensie architektonicznym i stylowym obiekt nawiązuje do barokowych, XVIII-wiecznych budynków użyteczności publicznej i dworów szlacheckich. Po 1945 roku budynek został przejęły przez Państwowe Zakłady Zbożowe w Koszalinie, z przeznaczeniem na magazyn. Następnie, po modernizacji, pełnił funkcje mieszkalne z mieszkaniem dozorcy. W latach 1962–1964 budynek został zaadaptowany na potrzeby szkoły podstawowej. Przez następne lata nie był użytkowany i popadł w ruinę. W latach 80. XX wieku rozpoczęto remont kapitalny budynku z przeznaczeniem na bibliotekę miejską. Obecnie obiekt stanowi własność prywatną i po kompleksowym remoncie i rewaloryzacji pełni funkcje restauracyjno-hotelowe („Gościniec Zamkowy”).

Jest to budynek szerokofrontowy, dwukondygnacyjny, niepodpiwniczony, nakryty wysokim dachem mansardowym z lukarnami i mieszkalnym poddaszem. Obiekt założony został na planie wydłużonego prostokąta, z wejściami w ścianach długich – obecnie dostępny jedynie od podwórza. Ściany obwodowe wykonane są w konstrukcji ryglowej, z ceglanym wypełnieniem i tynkowanymi fachami. Szkielet konstrukcyjny, na obu kondygnacjach, tworzy regularną kratownicę, złożoną z rytmicznie rozmieszczonych słupów, osadzonych dołem w podwalinach (na II kondygnacji w belkach stropowych), górą spiętych oczepami i połączonych dwoma poziomami rygli; kwatery przynarożne są wzmocnione ukośnymi zastrzałami. Wszystkie elewacje zachowały pierwotną kompozycję (z układem stylizowanych okien i drzwi) oraz wystrój, oparty na regularnym „rysunku” konstrukcji ryglowej i kontrastowej kolorystyce, tworzącej czarno-białą szachownicę.



21. Darłowo, ul. Marii Curie-Skłodowskiej 23, XVIII-wieczny gościniec, ob. Hotel, fot. Waldemar Witek, 2014, (CC-BY 4.0)

Więcej:

Maria Witek, Cezary Nowakowski, *Między słupem i ryglem – swojskie dziedzictwo Pomorza Zachodniego*, Szczecin: Biuro Dokumentacji Zabytków 2012.

Maria Witek, Waldemar Witek, *Tradycyjne (ryglowe) budownictwo wiejskie w gminie Sianów.* [w:] *Historia i Kultura Ziemi Sławieńskiej,* T. VIII, , red. Włodzimierz Rączkowski, Jan Sroka, Sławno: Gmina i miasto Sianów 2009, s. 269-296

Maria Witek, Waldemar Witek, *Kościoły ryglowe dawnego powiatu sławieńskiego – ocalone dziedzictwo sakralne.* [w:] *Darłowskie Zeszyty Naukowe,* Nr 11, red. Leszek Walkiewicz, Darłowo: Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Darłowskiej 2015, s. 29-42.

Maria Witek, Waldemar Witek, *Problematyka użytkowania i konserwacji świątyń ryglowych (na przykładzie projektu „Kościoły ryglowe diecezji koszalińsko-kołobrzeskiej).* [w:] *Trzebiatów – Spotkania Pomorskie 2015,* red. Janina Kochanowska, Trzebiatów: Trzebiatowski Ośrodek Kultury 2016, s. 179-192.

Maria Witek, Waldemar Witek, *Kościoły ryglowe powiatu gryfickiego.* [w:] *Trzebiatów – Spotkania Pomorskie 2016,* red. Janina Kochanowska, Trzebiatów: Trzebiatowski Ośrodek Kultury 2017, s. 137-156.

Waldemar Witek

Słowniczek terminologiczny

(wybrane elementy związane z konstrukcją szkieletową)

cegła surowa – materiał budowlany w formie prostopadłościanu o proporcjach długość/szerokość/wysokość jak 4/2/1 (w sporadycznych przypadkach proporcje **c.s.** są inne), wykonany z gliny lub gliny zmieszanej ze słomą i wysuszony na słońcu; **c.s.** (zwana też cegłą suszoną lub niewypalaną) stosowana była do →wypełniania pól międzyryglowych ścian ryglowych (najczęściej →ścian działowych, a czasem →ścian obwodowych)

fach – zapożyczona z języka niemieckiego popularna nazwa na określenie pola zawartego pomiędzy słupem i ryglem ściany budynku ryglowego

fachwerk – termin zapożyczony z niemieckiego (*Fachwerk*) określający ryglowy sposób budowy lub – czasem stosowany szerzej – jako określenie budownictwa ryglowego

gniazdo – prostokątne nacięcie lub wgłębienie w →ryglach ściany, służące do osadzenia →strychułów; w znaczeniu szerszym – otwór w elemencie →szkieletu konstrukcyjnego ściany ryglowej lub →więźby dachowej do osadzenia w nim zakończenia innego elementu konstrukcyjnego

miecz – element →szkieletu konstrukcyjnego ściany ryglowej lub →więźby dachowej; krótka, czasami dekoracyjnie opracowana lub łukowato wygięta beleczka, wspierająca inne elementy konstrukcyjne; niekiedy m. umieszczane były w górnych narożnikach otworów okiennych lub drzwiowych celem nadania im formy półkolistej lub łukowatej

mur pruski – jedna z potocznie stosowanych nazw, określających konstrukcję ryglową, najczęściej w odniesieniu do obiektów, w których →wypełnienie pól międzyryglowych stanowi cegła ceramiczną; czasem określenie **m**.**p**. ma zabarwienie pejoratywne

oczep - element →szkieletu konstrukcyjnego ściany ryglowej; poziomo ułożona belka, łącząca szczyty →słupów ściany ryglowej

podmurówka – górna – wyprowadzona ponad poziom gruntu – część →ławy fundamentowej, niwelująca nierówności czy spadek terenu i zapewniająca wypoziomowanie →podwaliny; w przypadku budynków ryglowych **p**. wykonana była najczęściej z kamieni polnych

podwalina - element →szkieletu konstrukcyjnego ściany ryglowej; poziomo umieszczona belka, ułożona najczęściej na →podmurówce; z uwagi na obciążenia **p**. w budynkach ryglowych wykonywana była bardzo często z drewna dębowego, a jej przekroje były większe niż pozostałych elementów →szkieletu konstrukcyjnego

rygiel – element →szkieletu konstrukcyjnego ściany ryglowej; pozioma belka usytuowana pomiędzy dwoma →słupami

słup – element →szkieletu konstrukcyjnego ściany ryglowej; pionowa belka spięta → ryglami

strychulec – element →wypełnienia pola międzyryglowego; drewniany, okorowany palik owinięty warkoczem słomianym i wylepiony gliną lub palik drewniany wylepiony gliną zmieszaną ze słomą, osadzony swymi zakończeniami w →gniazdach →rygli

szachulec - jedna z potocznie stosowanych nazw, określających konstrukcję ryglową

szkielet konstrukcyjny – wykonany przez cieślę z elementów drewnianych: →podwalin, →słupów, →rygli, →zastrzałów, →mieczy i →oczepów nośny ustrój konstrukcyjny ściany lub ścian ryglowych budynku

wypełnienie pola międzyryglowego – rodzaj materiału umieszczanego pomiędzy elementami →szkieletu konstrukcyjnego ściany ryglowej; najczęściej stosowanym **w**.**p**.**m**. były: →strychuły, cegła ceramiczna lub →cegła surowa

wzmocnienie kołkowe – rodzaj połączenia ciesielskiego z zastosowaniem drewnianego kołka wbitego w otwory nawiercone w zakończeniach łączonych elementów

zacios – przypadkowy lub celowy ślad w budowlanym materiale drewnianym, powstały wskutek obróbki elementów →szkieletu konstrukcyjnego przez cieślę, posługującego się toporem lub innym narzędziem skrawającym lub tnącym

zamek - rodzaj połączenia ciesielskiego stosowanego w →szkielecie konstrukcyjnym ścian ryglowych; połączenie takie stosuje się w łączeniu elementów na długości, bądź przy ich węgłowaniu; w obu łączonych elementach dokonuje się ciesielskich wrębów pasujących do siebie na zasadzie negatywu i pozytywu i tworzących rodzaj zamka (zaciosy obu części zazębiają się); po scaleniu obu łączonych elementów połączenie →wzmacnia się kołkiem, wbitym w otwory nawiercone w obu łączonych elementach

zastrzał – element →szkieletu konstrukcyjnego; ukośnie umieszczona w ścianie budynku belka, spinająca najczęściej →podwalinę z →oczepem; także: element → więźby dachowej – ukośna belka stabilizująca →stojce →podpory stolcowej, rzadziej wspierająca →krokwie